

יוצרים ויצירותיהם בתחום המחול

כשאדם מת
אומרים עליו, נאסף אל אבותיו.
כל זמן שהוא חי, אבותיו נאספים בו,
כל תו ותו בגופו ובנפשו הוא נציג
של אחד מרבבות אבותיו מתחילת כל הדורות.
(יהודה עמיחי)

רקע

עם ישראל הוא עם רוקד. למועדיו הוא נתן את השם "חגים" - רוקדים במעגל. בריקוד המעגל מתומצתת האידיאולוגיה החברתית של העם: השוויון והסולידריות. היטיב לבטא רעיון זה הבעל שם טוב שאמר כי החסידים רוקדים במעגל משום שבמעגל אין ראשון ואין אחרון, אין עליון ואין תחתון, כל אחד הוא חוליה בשרשרת וכולם שווים. המחול הוא גם כלי הביטוי של היחיד. באמצעותו ניתן לבטא את מלוא טווח רגשותיו של האדם או כדברי קהלת: "עַתָּה לְכָכֹת וְעַתָּה לְשִׁחּוֹק עַתָּה סִפּוֹד וְעַתָּה רִקְדָּה" (ספוד ורקוד הן סוגות של מחול).

עם יציאת העם לגלות יצא גם המחול איתו. בגולה הותאמו מידותיו להקשר החדש. טווח התנועה צומצם והוצפן במחוות גוף ייחודיות שבוצעו בחיי היומיום ובתפילה, המחול הוכנס פנימה אל הבית, אל בית הכנסת ואל מבני הציבור הקהילתיים. בתקופת הרנסנס, כאשר הפך העיסוק במחול לאחד מהמקצועות החופשיים, היה זה אך טבעי שיהודים רבים ימצאו בו פרנסה ויתמקצעו כרקדנים, כוריאוגרפים ומורים.

אסופה זו הבנויה ברצף כרונולוגי מ-1924 ועד היום, מאגדת לראשונה מבחר מבין יצירות המחול הרבות שנוצרו בישראל ומחוצה לה, יצירות העוסקות במחול היהודי באירופה טרום השואה, במחול בשואה, ובמחול כתגובה לשואה של שלושה דורות: דור ראשון, דור שני ודור שלישי. כמו כן מאגדת האסופה מבחר סיפורים של רקדנים וכוריאוגרפים שעסקו ביצירה ובביצוע של יצירות אלה.

השואה בראי המחול

פוסט שואה

דור ראשון

עם תום מלחמת העולם השנייה יצרה הכוריאוגרפית אנה סוקולוב את קדיש, ריקוד אבל לזכרם של הנרצחים.

עם ישראל עסוק בבניית אומה ומנכס לשם כך את זיכרון השואה. טיפין-טיפין הופיעו יצירות בהן נעשה חיבור בין השבר לתקומה. כמו בכינוס ה-דווקא של המפעל לריקודי עם, המסכתות שנוצרו על-פי מודל מקהלות התנועה של רודולף לאבאן. משנת 1961, הזוועות המסופרות במשפט אייכמן מהדהדות במספר יצירות.

דור שני

בתקופה שנמשכה מ-1975 ועד סוף שנות ה-90, תפסת כור ההיתוך מפנה את הזירה לטובת שיח רב-תרבותי. היחיד תופס את מקומו במרכז, החברה נדחקת לשוליים. פרץ יצירה של בני הדור השני העוסקים בחוויות האישיות שלהם, בזיכרונות השואה שהוטמעו בגופם, במשמעות מלחמת העולם השנייה על תפיסת האנושות. בתקופה זו מתחיל העיסוק בפליטות ובהגירה.

דור שלישי

נוצרים פרויקטים של איחוי, שאותם יוזמים בני הדור השלישי, נכדיהם של הקורבנות, של קציני אס-אס ושל משתפי הפעולה. הם רוקדים ביחד כדי לעשות תיקון בעולם.

טרומ השואה

שני עניינים מרכזיים מיוצגים ביצירות המחול שנוצרו בגרמניה ובישראל.

1. הגדרת זהות אתנית-יהודית. הצגה נוסטלגית של העיירה היהודית, ה"שטאטל", על טיפוסיה.

2. ביקורת חברתית כתגובה לזוועות מלחמת העולם הראשונה ולעימותים האלימים על רקע אתני-לאומי שהמשיכו אותה. הסוגה המרכזית, "מחול המוות", שעוצב בימי הביניים ואפיין את "מחול ההבעה הגרמני" (Ausdruckstanz).

שואה

עז רצוננו

הכאב להשתיק

בשיר, במחול

דבר-מה מצחיק. (זליק ברדיטשבר)

חלק זה מתרכז בעדויות של רקדנים שחוו על בשרם את מוראות השואה במחנות המוות, שרדו בזכות הריקוד והמשיכו לרקוד בישראל. סיפוריהם מיוצגים על-ידי שני רקדנים: אביגדור רוזנצוויג ויהודית ארנון.

תקצירי היצירות

1. מלווה מלכה

כוריאוגרף ורקדן: ברוך אגדתי (קאושנסקי) (1895-1976). אגדתי היה צייר, רקדן וקולנוען ארץ-ישראלי, מאנשי הרוח הבולטים בתל-אביב בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20. למד באקדמיה לאמנות "בצלאל" בירושלים. חיבר את ריקוד ההורה הארץ-ישראלית הראשונה הנקראת על שמו - **הורה אגדתי**, והיה מהוגי נשפי הפורים וה"עדלאידע" בתל-אביב. במחקרו אודות מחול יהודי מקורי מצא כי הוא מעוגן בגופניות הגלותיות אותן חילץ מקריקטורות אנטישמיות.

מלווה מלכה היא סוויטה בארבעה חלקים המציגה טיפוסים יהודיים מהעיירה כמו רבי מאיר או רבי נטע. היצירה נוצרה בתל-אביב ב-1924. הסגנון הוא אקספרסיוניסטי ומבוסס על הבלטה והגזמה. תיעוד הריקוד נעשה בצילומי סטילס.

חומרים: מאמרים, תצלומים, סרט תיעודי אילן טיאנו, 1976, **ברוך אגדתי**, שירות הסרטים.

סרט תיעודי- ארכיון שפילברג

https://www.youtube.com/watch?v=_Gu-VLvlOUM

2. שירי הגטו / המוות העייף

כוריאוגרפית: גרטרוד קראוס (1901-1977) נולדה בווינה. קראוס הייתה רקדנית וכוריאוגרפית, מחלוצות המחול האקספרסיוניסטי בארץ. שימשה כאסיסטנטית של לאבאן בהפקות מופעי ההמונים שלו. ב-1935, כשהיא בפסגת הצלחתה האמנותית, עלתה לישראל והקימה בתל-אביב בית ספר למחול ולהקת מחול. לימדה קומפוזיציה באקדמיה למוסיקה ומחול מאז הקמתה ועד ימיה האחרונים. הייתה ממקימי כפר האמנים "עין הוד".

מחזור **שירי הגטו** חובר ב-1930 לצלילי סוויטה של יוסף אחרון. היצירה שיקפה את רוח הגטו היהודי וזכתה לתשבחות בקונגרס המחול במינכן. כאקספרסיוניסטית אחרים עסקה גרטרוד בנושא המוות. המוות העייף חובר בווינה בתקופה של טרום מלחמת העולם השנייה (1938) ובוצע בישראל במהלך המלחמה ולאחריה. היצירה עסקה בכך שהמוות עייף מההרג ואינו מוכן יותר להמשיך את תפקידו.

חומרים: מאמרים ותצלומים.

3. השולחן הירוק

כוריאוגרף: קורט יוס (Kurt Jooss) (1901-1979) רקדן, כוריאוגרף, מורה למחול ומנהל אמנותי ממוצא גרמני. במסגרת לימודיו באקדמיה למוסיקה למד מחול עם רודולף פון לאבאן (Rudolf von Laban) כוריאוגרף וחוקר תנועה. במהלך עבודתם המשותפת פיתחו את הסוגה "מחול ההבעה". יוס יצר ב-1932 את יצירתו המפורסמת ביותר **השולחן הירוק**. עם עלייתם של הנאצים בשנת 1933, יוס וחבריו להקתו, בהם יהודים, נאלצו לברוח ומצאו מקלט באנגליה. בסוף המלחמה חזר יוס לגרמניה והקים מחדש את בית הספר ותאטרון פולקונג. יוס פרש לגמלאות בשנת 1968.

היצירה **השולחן הירוק** היא מנשר (מניפסט) אנטי מלחמתי, גרסה מודרנית למחול המוות (חלק מסוגת מחול שהייתה פופולרית בימי הביניים ותוארה גם בציור), בביצוע בלט יוס, לצלילי מוסיקה שהלחין פריץ (פרדריק) כהן (Fritz [Frederic] Cohen). השחזור (Revival) המצולם הוא בביצוע בלט ג'ופרי (Joffrey Ballet) משנת 1967. היצירה הועלתה על-ידי להקת בת-שבע ב-1975.

חומרים: ראה יחידת הוראה מספר 2. למעוניינים בצפייה ביצירה המלאה יש לפנות לאגף אמנויות-משרד החינוך. משך היצירה 35 דקות.
<https://www.youtube.com/watch?v=FaZQsZUytc>

4. רקדנים במחנות הריכוז: עדויות

מחול החיים (1995) הוא סרט תיעודי המספר על יהודית ארנון (1926-2013), ניצולת שואה ומייסדת להקת המחול הקיבוצית. נולדה בקומרנו אשר בסלובקיה. בזמן שהייתה אסירה באושוויץ סירבה לרקוד בחג המולד בפני השומרות, וכעונש אולצה לעמוד שעות ארוכות בשלג. היא נשבעה שאם תישאר בחיים היא תקדיש את חייה למחול. שלוש שנים לאחר המלחמה, עלתה לארץ עם בעלה. ב-1970 הקימה את

יהודית ארנון 1926-2013

להקת המחול הקיבוצית וניהלה אותה עד 1996. ב-1995 נמנתה עם מדליקי המשואות בטקס הזיכרון לשואה ולגבורה ביד ושם. ב-1998 הוענק ליהודית ארנון פרס ישראל בתחום המחול. הסרט דובר עברית בליווי כתוביות באנגלית, משכו 54 דקות.

חומרים: לצפייה במחול החיים:

<https://www.youtube.com/watch?v=EQmdiqwziXw>

לצפייה בסיפורה של יהודית ארנון:

https://www.youtube.com/watch?v=vQ1f9p_S3ZA

רוזנצוויג נולד לרקוד (2009) הוא סרט תיעודי בעברית על אודות אביגדור רוזנצוויג, רקדן סטפס שכישרון הריקוד שלו הציל אותו בשנת 1939. הריקוד עבורו אינו רק עיסוק או תחביב אלא כלי הישרדות מאז ועד היום. את הסרט ביימה קרן חקק בהפקת "מעלה" - בית ספר לתקשורת ולאמנויות הטלוויזיה והקולנוע. משך הסרט 17 דקות.

חומרים: https://www.youtube.com/watch?v=qx8w_hTJBAQ

5. קדיש

כוריאוגרפית ורקדנית: אנה סוקולוב (1910-2000). סוקולוב, יהודייה אמריקאית, יצרה מאות כוריאוגרפיות למופעי מחול, אופרות ומחזות זמר בברודוויי. סגנונה מגשר בין המחול האירופי למחול האמריקאי. ב-1953 הגיעה לראשונה לישראל בהזמנתו של ג'רום רובינס ולימדה מחול מודרני בלהקת "ענבל". בשנת 1962 הקימה בישראל את להקת "התיאטרון הלירי" שהעלה רק ארבע תכניות. הייתה מועמדת לפרס הטוני.

היצירה **קדיש** היא מחול אבל לזכרם של היהודים שנטבחו בשואה הנרקד עם תפילין של יד וראש. היצירה נוצרה בארצות הברית ב-1945, ומשכה 4:45 דקות.

חומרים: מאמרים, תצלומים, כתב תנועה לאבאן (Laban notation), (DVD).

9. ליקוי מאורות

כוריאוגרפית: אושרה אלקיים (נ. 1939) היא רקדנית וכוריאוגרפית ילידת ישראל. נמנית עם דור המייסדים של להקת "בת-שבע". ב-1980 הקימה את "אושרה

אלקיים תיאטרון תנועה", הייתה מהראשונים בישראל שפתחו את סוגת תאטרון התנועה ומאז היא יוצרת בסוגה זאת. קיבלה פרסים רבים על יצירתה, בהם פרס היצירה של שרת התרבות והספורט. משנת 2002 מרצה לכוריאוגרפיה במכללת "אורות ישראל" ומנהלת בהתנדבות את קרן גרטרוד קראוס למלגות במחול.

ליקוי מאורות

היצירה **ליקוי מאורות** נוצרה ב-1975, לציון 30 שנה לשואה. תהליך נפשי שעובר על אדם שנכפה עליו להיות במצב הסגר בתנאים לא אנושיים, פיזיים ונפשיים. היצירה בוצעה על-ידי להקת "בת-שבע" ומשכה 20 דקות.

חומרים: DVD, מאמרים ותצלומים. יו-טיוב: שם משתמש: arts12346 Holocaust.arts.educ@gmail.com

10. May b

כוריאוגרפית: מאגי מארן (Maguy Marin) (נ. 1951) היא כוריאוגרפית צרפתייה. מ-1984 משמשת כמנהלת אמנותית של להקת המחול מאגי מארן. למדה במודרה אצל מוריס בז'אר ובין השנים 1974-1977 רקדה בלהקתו "בלט המאה ה-20". שייכת לגל הצרפתי החדש.

היצירה May b מ-1981 עוסקת במשמעות האדם, הרהורים על טיבה של האנושות לאחר השואה. בביצוע רקדני האופרה של פריז. היצירה קשורה קשר הדוק עם מחזותיו של סמואל בקט. בהשראת בקט הדמויות הן אב-טיפוס, אוניברסליות. הרקדנים משתרכים בדרך המנוכרת שלהם במקלה, בתנועה לגילוי עצמי. (יש קטע המתאר אוננות).

חומרים: DVD, מאמרים ותצלומים. יו-טיוב: שם משתמש: arts12346 Holocaust.arts.educ@gmail.com

6. מסכת יום השואה בקיבוץ לוחמי הגטאות (1959)

כוריאוגרפית: נועה אשכול (1924-2007) הייתה רקדנית וכוריאוגרפית. לאחר לימודיה במרכז לאבאן בלונדון, ניסחה בשנת 1950 בשיתוף עם תלמידה אברהם וכמן (פרופ' לארכיטקטורה בטכניון) את כתב התנועה אשכול-וכמן, שיטת רישום המבוססת על שפה אוניברסלית של גיאומטריה ומתמטיקה. חיברה מחולות רבים שבוצעו על-ידי **הקבוצה לריקוד קאמרי** בין השנים 1954-1993. לימדה תנועה וכתב תנועה במוסדות להשכלה גבוהה. בשנת 1972 הוענק לה התואר פרופסור של כבוד מטעם אוניברסיטת תל-אביב. <http://www.ewmncenter.com>

מסכת יום השואה בקיבוץ לוחמי הגטאות נערכה לציון עשור לשחרור ממחנות הריכוז בקיבוץ לוחמי הגטאות. המסכת נבנתה על-פי מודל מקהלות התנועה של לאבאן שתאמו את התפיסה הלאומית של התקופה. הרקדנים לבושים באופן המטשטש את המינים ומסודרים בשורות סימטריות.

חומרים: כתב תנועה אשכול-וכמן, DVD, מאמרים ותצלומים.

7. 1961 - חלומות

כוריאוגרפית: אנה סוקולוב (ראו יצירה 5).

חלומות הוא מחול אלגורי על זמן של חוסר אונים. נוצר כתגובה לזוועות השואה שנחשפו במשפט אייכמן. היצירה נוצרה ב-1961 הועלתה לראשונה בניו-יורק, ורק אחר כך שוחזרה בישראל בביצוע להקת "בת-שבע" ו"קול ודממה" בשנת 1978. מורכבת מדימויים של השואה. משך היצירה 28 דקות.

חומרים: די-וי-די, מאמרים, תצלומים וכתב תנועה לאבאן.

8. 1971 - עמי ים עמי יער

עמי ים עמי יער

כוריאוגרף: ג'ון קרנקו (John Cyril Cranko) (1927-1973), היה הכוריאוגרף של Sadler's Wells Ballet ושל בלט שטוטגרט (Stuttgart Ballet). נולד בדרום אפריקה ועבר לחיות וליצור בלונדון.

עמי ים עמי יער - בניין אומה מתוך שברים היא סדרת תמונות שנוצרה ב-1971. התמונות מלוות בקריאת שירה בעברית והן עוסקות בשואה ובתקומתה של מדינת ישראל משבריה. היצירה בנויה בשני מעגלים: המעגל הגדול - הרס העם היהודי ובנייתו מחדש כאומה ישראלית. המעגל הקטן - היחיד. שני המעגלים מתכנסים למהות אחת והיא העם. היצירה בוצעה על-ידי להקת "בת-שבע".

חומרים: DVD, מאמרים, תצלומים

11. זיכרון דברים

כוריאוגרף: רמי באר (נ. 1975) הוא כוריאוגרף ומנהל אמנותי של להקה המחול הקיבוצית. בילדותו למד מחול אצל יהודית ארנון ונגינה על צ'לו. ב-1980 הצטרף ללהקה המחול הקיבוצית כרקדן וכוריאוגרף וב-1996 הוא המנהל האמנותי של הלהקה. כיוצר טוטלי מטפל באר בכל מרכיבי היצירה, הן במישור התוכן והן במישור הצורה והעיצוב. יצר למעלה מ-50 יצירות מחול באורך מלא למבוגרים ולילדים.
<http://www.kcdc.co.il>

היצירה **זיכרון דברים** מ-1994, מתמודדת עם זיכרון השואה כפי שחווים אותה בני הדור השני. היצירה בנויה כקולאז' של תמונות המציג ומשתמש בדימויים המאזכרים את קולות השואה ומראותיה. היצירה בביצוע הלהקה הקיבוצית עלתה בבכורה במסגרת פסטיבל כרמיאל בשנת 1994. אורכה של היצירה הוא 75 דקות.
חומרים: DVD (בערכה באורך 22 דקות), מאמרים ותצלומים.

12. וידאו דאנס טרילוגיה 2

כוריאוגרף: אלן קייז'ה (Allen Kaeje) הוא כוריאוגרף יהודי קנדי. יצירות הווידאו-דאנס שיצר בטורונטו מתייחסות לסיפור של אביו ניצול שואה מקוטנו, ששרד את אושוויץ הודות לעבודתו במטבח המחנה. ביצירות משתתפת רקדנית יוצרת - קרן קייז'ה (Keren Kaeje). היצירה בוצעה על-ידי הלהקה Kaeja d'Dance.

Resistance - התנגדות 2001 הוא סרט אינטנסיבי מבחינה רגשית ופיזית. הסרט מתאר שלוש תקופות במלחמת העולם השנייה בפולניה: התחלה - 1939; אמצע - 1942; סוף - 1945. הסרט עוסק בניצחון רוח האדם בזמנים מאתגרים. מבוסס על יצירה בימתית.
https://www.youtube.com/watch?v=gzf8IDjCmp4&feature=player_embedded

חומרים: DVD, יו-טיוב ומאמרים (באנגלית).

13. אור - Light / The Holocaust & Humanity Project

כוריאוגרף: סטפן מילס (Stephen Mills) (נ. 1960) הוא רקדן וכוריאוגרף אמריקאי המשמש מנהל אמנותי של בלט אוסטיין משנת 2000. על פרויקט אור - פרויקט שואה ואנושיות הוענק לו ב-2006 הפרס ע"ש אודרי וריימונד מייסלין מטעם הליגה נגד השמצה. יצר עד היום למעלה מ-40 יצירות בארצות הברית ומחוצה לה.

היצירה אור - פרויקט שואה ואנושיות מ-2005 היא תגובה לאסון התאומים. הפרויקט החל במחקר על השואה, המשיך בעבודה כוריאוגרפית קהילתית עם 13 ארגונים העוסקים בזכויות אדם והסתיים בבכורה של היצירה **אור - פרויקט שואה ואנושיות** ב-2005. המחקר ארך שנתיים ובמהלכו ביקר מילס במחנות ריכוז, במוזאונים שואה וב ישראל וכן ראיין שתי ניצולות שואה, אחת מהן היא יהודית ארנון. מילס מבקש להקנות לשואה משמעות אוניברסלית ולשייך את העבר להווה. היצירה היא אזהרה על היתכנות מצב דומה בעתיד.

חומרים: DVD, מאמרים.
<https://www.youtube.com/watch?v=1uMSh671GHW>

14. 2007 - כשאגדל להיות קטן

כוריאוגרפית: תמרה מיאלניק (1947). נולדה בבריסל להורים ניצולי שואה. אימה ובעלה הראשון גרו בקלצ'ה, ובפוגרום 1946 נרצחו שם שני אחיה שאותם לא זכתה להכיר. הבעל נרצח בצעדת המוות והאם

שרדה את אושוויץ. ב-1971 עלתה לישראל. בין השנים 1976-1985 ניהלה את מגמת המחול בתיכון האקדמיה בירושלים. בתקופה זאת ייסדה וניהלה את תיאטרון המחול ירושלים בשכונת שמואל הנביא כבית למחול לילדי מצוקה.

היצירה **כשאגדל להיות קטן** היא קופרודוקציה ישראלית-צרפתית משנת 2007, בשיתוף המחזאי הצרפתי פרננד גרניה. המופע משלב בין משחק מחול ווידאו-ארט, מבוסס על יומנו של קורצ'אק וכתביו הקצרים: "הרשלה והרב המשוגע" ו"אסתריקה" ועוסק באישיותו. את היצירה ביצעה להקת תאטרון מחול ירושלים.

חומרים: DVD.

15. מים מים

מנהלת פרויקט: יוטה צ'ורדה (Jutta Czurda) **במאי:** יעקב זדלר (Jakov Sedlar)

הפרויקט **מים מים** משנת 2008 הוא מחוות זיכרון נרקדת ל-33 ילדים מבית היתומים היהודי בעיר פירת' בגרמניה ולד"ר איזק הלמן, אשתו ושתי בנותיהם שנלוו אליהם מבחירה למחנה הריכוז בלז'ץ. הפרויקט מוקדש לגורלם, למותם, למשאלות הלב הקטנות שלהם, לחלומות, לתקוות ולאהבות. את הפרויקט יזמה יוטה צ'ורדה, נכדתו של הקולונל הנאצי רולף צ'ורדה. הפרויקט בוצע בעזרתם של 33 כוריאוגרפים ידועי שם ששלחו 33 רקדנים צעירים הרוקדים בלהקותיהם להשתתף בביצוע. כל רקדן אימץ את זהותו של אחד הילדים היתומים, כדי לתת להם בית סמלי ומקום בזיכרון של תושבי העיר פירת'. משך היצירה 60 דקות. הפרויקט בוצע על-פי השיר וריקוד העם הישראלי "מים מים" שחובר לכבוד חג המים של קיבוץ נען ב-1937. מוסיקה: עמנואל עמירן (פוגרצוב); מחול: אלזה דובלון רקדנית וכוריאוגרפית, רקדה בלהקה של מרי יוגמן, בתאטרון הלאומי העירוני של אסן ובקולטורבונד - התאטרון היהודי היידישאי שהורשה להופיע ב-1935 בגרמניה. נרדפה על-ידי הנאצים ועלתה לישראל ב-1936.

חומרים: סרט תיעודי, DVD, מאמרים ותדריך של ריקוד העם.
<https://www.youtube.com/watch?v=kl1L7L62UUu>

16. בעיקרון לא אבל למעשה כן - Basically I don't but actually I do

כוריאוגרפיה וריקוד: יוכן רולר וסער מגל

סער מגל (נ. 1976). נולדה בתל-אביב. למדה במגמת המחול בתלמה ילין ובמרכז לאבאן בלונדון. יצרה עבודות ללהקת "בת-שבע". כיום היא יוצרת עצמאית.

יוכן רולר (Jochen Roller) (נ. 1971). נולד בברלין ומתגורר בה. למד בלט קלאסי, תאטרון בגיסן וכוריאוגרפיה במרכז לאבאן. מאז 1997 הוא כוריאוגרף עצמאי, רקדן ואמן מיצג.

בעיקרון לא אבל למעשה כן היא יצירה שנוצרה ב-2009 על סמך צילום המראה איש אס-אס היורה באישה יהודייה. כבני הדור השלישי יצרו הכוריאוגרף יוכן רולר ועמיתתו הישראלית סער מגל, בהפקה משותפת ישראלית-גרמנית, קטלוג של תמונות ומצבים האגורים במוחם ובגופם את זיכרון השואה כחזיון תעתועים. המופע אינו קל לצפייה, גם מבחינה פיזית. (*תמונה אחרונה בעירום).

חומרים: די-וי-די (יש לברר) יו-טיוב, מאמרים ותצלומים.
<http://www.youtube.com/watch?v=kosS65CCMc0>

לזכר מס' 52436

צילום: יעקב ואלכסנדר אגור

כוריאוגרפיה: אנה סוקולוב

ביצוע: רנה שיינפלד

באדיבות ארכיון להקת המחול בת-שבע והארכיון הישראלי למחול בבית אריאלה

17. הסוטה

כוריאוגרפית: רנה שיינפלד (נ. 1938) היא רקדנית, כוריאוגרפית, מנהלת להקה ומורה למחול, אשר יוצרת ביצירותיה שפה אישית ייחודית. את דרכה בארץ החלה כרקדנית בלהקת "בת-שבע" מיום היווסדה ועד 1979. בשנת 1979 הקימה את תאטרון מחול רנה שיינפלד, שבמסגרתו פועלים להקה, בית-ספר וסדנה. שיינפלד יצרה למעלה מ-80 יצירות וערבי מחול וזכתה בפרסים בניהם: פרס "כינור דוד", פרס לנדאו, פרס אמת ועוד רבים אחרים.

היצירה **הסוטה** משנת 2010, היא ניסיונה הראשון של הכוריאוגרפית להתמודד ולשתף בסיפור משפחתה האישי: כל בני משפחתה המורחבת הוצאו להורג ונרצחו באכזריות על-ידי הנאצים בכיכר העיר בגליציה. הזיכרון והכאב של הוריה, בני הדור הראשון, כפי שחשו בו והושפעו ממנו היא ואחיה בני הדור השני. משך היצירה 70 דקות.

Rinaschenfeld.co.il

חומרים: יו-טיוב: Holocaust.arts.educ@gmail.com ססמה:

arts12346

יחידת הוראה מספר 1 (נכתבה על-ידי סמדר וייס) מבוססת על יצירת המחול זיכרון דברים מאת רמי באר

היצירה זיכרון דברים

יצירת המחול **זיכרון דברים** הועלתה לראשונה במסגרת פסטיבל כרמיאל בשנת 1994 ומאז מוצגת ברציפות בפני קהלים שונים בארץ ובעולם. מתוך התבוננות במרכיבי היצירה השונים - תפאורה, מוסיקה, תלבושות, תנועת הרקדנים על הבמה והמרחב, ניתן ללמוד על האופן בו מוצג נושא כה טעון כמו השואה ביצירת מחול. כדברי באר עצמו, מיתוס השואה עוסק ב"השפעת הזיכרון וההווה של השואה על החיים שלנו" (מתוך התכנייה). באר עוסק יותר בשכבות הזיכרון מאשר באירועי השואה עצמם.

כבן הדור השני לשואה וכמי שיצר את היצירה בלהקה הקיבוצית אותה ניהלה יהודית ארנון שהייתה בעצמה ניצולת שואה, באר היה חשוף לסיפורים, לדימויים ולאסוציאציות על השואה הן מבית והן לסיפורים מפיה של יהודית ארנון על חייה באותה תקופה.

ביצירת המחול זיכרון דברים באר הכוריאוגרף בוחר לעסוק בשואה באופן מוצפן תוך כדי שימוש בכל האמצעים האמנותיים של המחול. תנועת הרקדנים במרחב, תפאורה, מוסיקה, קול, תאורה ותלבושות, המקיימים ביניהם שיח דינמי ויוצרים תחביר ייחודי.

משך היצירה הוא כ-75 דקות והיא מורכבת מ-20 קטעים קצרים המופיעים בזה אחר זה ויוצרים קולאז'. הסימנים להתחלה ולסיום כל קטע ביצירה ניתנים באמצעות שינוי ברור מאוד של אחד המרכיבים הבימתיים כמו: כניסות ויציאות של הרקדנים והרקדניות, תאורה, שינוי במספר הרקדנים, שינוי במוסיקה ושינוי בתנועה עצמה. לכל אחד מהקטעים ביצירה יסוד בימתי המאפיין אותו וצפייה בכל קטע יוצרת דימוי מסוים.

השימוש בתחביר של קולאז' מופיע גם במוסיקה. אלכס קלוד ערך קולאז' מוסיקלי-קולי המורכב מקטעים מוקלטים ממקורות שונים, המושמעים בזה אחר זה במהלך כל היצירה. המוסיקה מכילה גם יסודות מילוליים המופיעים ומשתנים מקטע לקטע. היצירה כוללת טקסט מתוך ספר קהלת (פרק ג' פסוקים ב'-ח') ומושמע באנגלית מפיה של קריינית מוקלטת:

לְכָל זָמַן וְעַתָּה לְכָל חֶפֶץ תַּחַת הַשָּׁמַיִם. עַתָּה לְלֶדֶת וְעַתָּה לָמוּת עַתָּה לְטַעַת וְעַתָּה לְעֶקֶר וְעַתָּה לְרִפּוּא
עַתָּה לְפָרוֹץ וְעַתָּה לְבָנוֹת. עַתָּה לְבָכּוֹת וְעַתָּה לְשִׂחוֹק עַתָּה סֶפֶד וְעַתָּה רִקּוֹד. עַתָּה לְהַשְׁלִיךְ אֲבָנִים וְעַתָּה כְּנוֹס אֲבָנִים עַתָּה
לְחַבּוֹק וְעַתָּה לְרַחֵק מִחֶבֶק. עַתָּה לְבַקֵּשׁ וְעַתָּה לְאַבֵּד עַתָּה לְשָׁמוֹר וְעַתָּה לְהַשְׁלִיךְ. עַתָּה לְקַרֵּץ וְעַתָּה לְתַפּוֹר עַתָּה לְחַשׂוֹת וְעַתָּה
לְדַבֵּר. עַתָּה לְאַהֵב וְעַתָּה לְשָׂנֵא עַתָּה מִלְחָמָה וְעַתָּה שְׁלוֹם

המילים בקטע זה הן בעלות משמעות אוניברסלית הנוגעת בסדרי עולם. הטקסט התנכי כולל שבעה פסוקים בהם חוזרת שבע פעמים הנוסחה "עת ... ועת" המציגה ניגודים. בטקסט מוזכרות פעולות שונות, בכל פסוק ארבע פעולות. התנועה אינה מהווה חיקוי או דימוי מדויק לפעולות הנזכרות בטקסט כך שהקשר בין המילים לתנועה נוצר בתודעתו של הצופה ומאפשר פירושים שונים. ככל שהמחול נמשך, הייצוג הופך ברור יותר. הטקסט של קהלת מופיע בקטע השני של היצירה וחוזר בווריאציה בקטע מספר 20. בנוסף לדימויים הנפרדים הנוצרים בכל קטע, קיימים ביצירה דימויים מרכזיים המופיעים במוסיקה ובתפאורה לאורך היצירה כולה ומעוררים אסוציאציות קולקטיביות השייכות לעולם הדימויים של השואה.

3. דיון ושאלות שאלות על השימוש באמצעי המבע האמנותיים: תנועת הרקדנים והמבנים הכוריאוגרפיים (שימוש ביחיד בקבוצה וכו'), תפאורה, מוסיקה וקול, תלבושות.

הצעות לעבודה עצמית

ניתוח קטעים נבחרים מתוך היצירה (מומלץ לבצע את העבודה העצמית באופן יחידי או בזוגות).

ביצירה **זיכרון דברים** ניתן להבחין ב-20 קטעים שכל אחד מהם מייצג דימוי.

המשימה: עליכם לבחור שני קטעים שהרשימו אתכם במיוחד, לצפות בהם כמה פעמים ולנסות לתאר את הדימוי העולה מהם ואת המשמעות האוניברסלית או את המשמעות ביחס לנושא השואה שאותם קטעים מייצגים. יש לשים לב לתנועת הרקדנים, למוסיקה ולשימוש בתפאורה, וכן לחיבור ולפעולה של כל האמצעים הבימתיים יחד ליצירת הדימוי. עליכם לתאר בכתב את מה שעלה מתוך הניתוח שלכם.

הצעות נוספות

לאחר הצפייה, נתן לקרוא את תקציר היצירה המובא בהמשך ולהרחיב ידע על-ידי קריאה של המאמרים הבאים:

וייס, ס' (2002). דימוי ומילה ב"זיכרון דברים". **מחול עכשיו**, 8, עמ' 36-39.

רוטנברג, ה' (2000). בין הפשטה והבעה: על יצירתו של רמי באר. **מחול עכשיו**, 1(14), עמ' 12-17.

מטרות היחידה

1. להכיר את יצירת המחול זיכרון דברים מאת רמי באר.
2. להבין את החדשנות של היצירה בטיפול בנושא טעון כמו השואה.
3. לטפח צופה מושכל במחול תוך רכישת כלים להתבוננות ביצירת מחול.
4. להבין את השימוש באמצעי המבע האמנותיים במחול ליצירת דימויים, להעברת תוכן, לעורר מחשבה ורגש באמצעות ניתוח קטע אחד (לפחות) מתוך היצירה.
5. לפתח הנאה אסתטית מהתבוננות ביצירת מחול.

דרכי הוראה

1. צפייה ביצירת המחול זיכרון דברים באורך מלא. רצוי מאוד לצפות במופע על הבימה.
2. צפייה חוזרת בקטעים נבחרים המציגים דימויים שונים וניתוח שלהם בכיתה (מומלץ לצפות בקטע השני ובקטע האחרון ביצירה הכולל טקסט מספר קוהלת כקטע שטמון בו מסר אוניברסלי ובקטע השביעי הכולל את השימוש במילה "Raus" (החוצה) כמייצג דימוי המזוהה עם השואה).

נושאים לדיון בכיתה לאחר הצפייה

1. דיון בשם היצירה זיכרון דברים כמפתח להבנתה.
2. דיון ושאלות לגבי דרכי הייצוג לשואה: דימויים אוניברסליים וביטויים במחול ודימויים איקוניים המזוהים עם השואה והביטוי שלהם ביצירת המחול.

יחידת הוראה מספר 2 (נכתבה על-ידי הילה קובריגרו-פנחסי) מבוססת על יצירת המחול השולחן הירוק מאת קורט יוס (Der Grüne Tisch / The Green Table by Kurt Jooss)

היצירה השולחן הירוק - מחול מוות בשמונה תמונות

היצירה היא מנשר (מניפסט) אנטי-מלחמתי המבוססת על מחול המוות ומחזות המוסר¹ של ימי הביניים. היצירה בנויה על עיקרון המונטאז'² ומחולקת לשמונה תמונות, כולן קשורות רעיונית במוות. כל אחת מהן עצמאית ומתארת את התוצאות ההרסניות והרות הגורל של המלחמה ומביעה ביקורת חריפה על נחיצותה. היצירה הפכה ליצירת הדגל של הכוריאוגרף קורט יוס. היא נוצרה כתגובה למלחמת העולם הראשונה ותוצאותיה, בייחוד בגרמניה. באופן פרדוקסלי, שנה לאחר הבכורה עלו הנאצים לשלטון, ניסו להניב תועלת מההצלחה הבין-לאומית של היצירה והציעו לקורט יוס זכויות יתר בתנאי ששמו של המלחין היהודי פריץ כהן יוסר, ובמקומו יכתב בתכנייה "אנונימי", ובנוסף, שכהן ושני רקדנים יהודים יפוטרו. יוס לא היה יהודי אך התנגד לאג'נדה הנאצית וסירב, ובמהרה ברח עם להקתו לאנגליה בטרם ייעצרו כולם. בהמשך החלה מלחמת העולם השנייה שתוצאותיה ההרסניות והטרגיות ידועות, בייחוד שואת העם היהודי.

כותרת היצירה מתייחסת לשולחן הירוק המופיע בתמונה הראשונה והאחרונה של היצירה, המסמל שולחן דיונים סטנדרטי בלשכות הדיפלומטים של התקופה. היא נפתחת כאשר שמונה דיפלומטים עטויי מסכות גרוטסקיות, לבושים חליפות וכפפות לבנות, מתדיינים במחוות וגינונים סביב שולחן ריק. בסוף התמונה הראשונה נדמה כי ה"שיח התנועתי" מתלהט. לאחר גינוני כבוד אחרונים הם יורים באוויר את יריית הפתיחה של המלחמה. בתמונה האחרונה, לאחר שש תמונות המתארות את המלחמה, תוצאותיה ההרסניות והסבל הרב, הם מופיעים מנותקים כמי שקפאו בזמן.

כותרת המשנה של היצירה היא מחול המוות (Dance Macabre), במקור מחול מימי הביניים. ההשראה לדמות המוות ולמבנה היצירה נלקחו מהתקופה: לדמות יש תלבושת המשלבת בגדי אביר מימי הביניים ומדי חייל ממלחמת העולם הראשונה ואיפור של שלד, תנועת ידיו מדמות קציר ומביאות לידי ביטוי את תפקידו כקוצר נשמות החיים. תנועות הרגליים משלבות רקיעות בדומה לחייל שיוצא לקרב וצלילו של שעון מתקתק.

היצירה שייכת לסוגת מחול ההבעה (האקספרסיוניסטי) שצמח בגרמניה בין שתי מלחמות העולם, ומאפייניה הם השראה מתקופת ימי הביניים ומהזרם האקספרסיוניסטי³ באמנות החזותית, דבר שבא לידי ביטוי בייצוג הדמויות. הדמויות ביצירה גרוטסקיות ומעוותות. דמויות הנשים של יוס הן בהשראת הנשים מצויריו של אדוארד מונק. בצוור "ריקוד החיים" משנת 1890 מתייחס מונק לשלושה שלבים בחייה של האישה: השלב הראשון הוא התמימות והטוהר - שמלת האישה לבנה; השלב השני הוא ההתבגרות והבשלות המינית - שמלת האישה אדומה; השלב השלישי הוא הבלות - שמלת האישה שחורה. בהתאם לסוגה, הדמויות הן ארכיטיפיות והשמות שנבחרו להם אינם אישיים:

- הדיפלומטים (The Diplomats): מנותקים, עסוקים במחוות וגינונים ריקים מתוכן, מחליטים החלטות הוות גורל ואין הם שוקלים אותן או מושפעים ממשמעותן.
- דמות המוות (Death): דמות המלווה כל מלחמה, וגורל כל הדמויות, למעט הדיפלומטים, קשור בה. דמות אדירה ומאיימת בהשראת ימי הביניים.

¹ מחזות המוסר פרחו בימי הביניים בין השנים 1400-1550, רובם אליגוריות על הפיתויים (המוסריים) האורבים לכל אדם ועוסקים בתיאור חיי האדם והכנתו למוות. לעתים לא נשמר קשר סיבתי בין הסצנות או המאורעות השונים באותו המחזה אך הם כולם היו קשורים מבחינה רעיונית במוסר ההשכל: מוות לחוטאים ולכופרים.

² מונטאז' הוא אוסף של צילומים המודבקים על רקע משותף. העיקרון במחול: אוסף של תמונות/אפיזודות שאין להן רצף סיפורי אלא קשר רעיוני. הרעיון מתפתח בקו רציף שבו מתחוללות אפיזודות מקריות.

³ הזרם האקספרסיוניסטי באמנות חזותית הוא מגמה אמנותית שהחלה להתגבש בסוף המאה ה-19. שאיפת האמנים הייתה חשיפת איכויות נפשיות בחומר הנראה לעין. האמצעי הראשון והקו הבולט שנועד להעצים את ההבעה של היצירה היה העיוות ושינוי הממדים, לדוגמת "הצעקה" של אדוארד מונק.

• נושא הדגל (The standard Bearer): המובילים לקרב האוחזים בדגל בחזית.

• החייל הצעיר (The Young Soldier): הבן, החבר והנכד הצעיר שנענה ברצון לקריאת המלחמה.

• המחוזות התנועתיות של החיילים זהות לאילו של המוות. החיילים משרתים את המוות.

• הנערה הצעירה (The Young Girl): החברה/הארוסה של החייל היוצא לקרב, תמימה שכל חייה לפניו, לבושה שמלה לבנה, נגררת לזנות.

• האישה המבוגרת (The Old Woman): האם הנפרדת מבנה, אשר נמצאת בשלב השלישי של חייה, לבושה שמלה שחורה.

• שתי הנשים הן קורבנותיה ההמונים של המלחמה. מתנועעות כחסרות מוטיבציה להתקדם, נטולות התנגדות, נטולות הרוח הדרושה כדי להתנגד. משלימות עם הגורל - המוות.

• הפרטיזנית (The Guerilla Woman): האישה הלוחמנית הבשלה, לבושה שמלה אדומה. נמצאת בשיא אונה ואיננה מקבלת עליה שלטון כוחני ומרות. המחויבות שלה איננה מוטלת בספק.

• הספסר (The Profiteer): המרוויח הגדול מהמלחמה ומהמוות סביב. ערמומי, מתנועע בקלילות בתנועות פתלתלות. הוא מרחף בחלל הבמה, קשה ללכוד אותו ובכך הוא דומה לדיפלומטים בעלי התנועות החלקלקות.

המוסיקה המלווה את היצירה שנכתבה לשני פסנתרים, מבוססת על מוטיב של טנגו.

מטרות היחידה

1. להכיר את יצירת המחול השולחן הירוק.
2. להבין את ההקשר ההיסטורי והאוניברסלי של היצירה כמו כן את הרלוונטיות שלה לזמננו.
3. לטפח צופה מושכל במחול תוך רכישת כלים להתבוננות ביצירת מחול.
4. להבין את השימוש באמצעי המבע האמנותיים במחול ליצירת דימויים, להעברת תוכן, לעורר מחשבה וחווה דעת אישית באמצעות ניתוח קטע אחד (לפחות) מתוך היצירה.
5. לפתח הנאה אסתטית מהתבוננות ביצירת מחול.

דרכי הוראה

1. סקירה קצרה על ההקשר ההיסטורי-תרבותי בו נוצרה היצירה ועל מחול הבעה הגרמני.
2. צפייה מודרכת ביצירת המחול השולחן הירוק באורך מלא.
3. דיון

נושאים לדיון בכיתה - לאחר צפייה בכל תמונה

1. דיון ושאלות לגבי דרכי הייצוג של הדמויות ביצירה: הביטוי במחול של דימויים אוניברסליים ודימויים איקוניים המזוהים עם מלחמת העולם השנייה והשואה.
2. דיון ושאלות על השימוש באמצעי המבע האמנותיים: תנועת הרקדנים והמבנים הכוריאוגרפיים (שימוש ביחיד בקבוצה וכד'), תפאורה, מוסיקה וקול, תלבושות.

נושאים לדיון בכיתה - לאחר הצפייה המלאה

- הארה למורה:** *מבנה היצירה הוא מעגלי - התחלה וסיום באותה התמונה. היצירה מורכבת משמונה תמונות: אם נסובב את הספרה 8 ב-90 מעלות נקבל ∞. מעגל אין-סופי.
1. דיון במשמעותה של היצירה ובמבנה שלה באופן כללי - מנשר (מניפסט) אנטי-מלחמתי, ובהקשר פרטני למועד בו נוצרה - 1932 טרם עלייתו של היטלר לשלטון.
 2. דיון ברלוונטיות של היצירה למקום והזמן בו אנו חיים.

הצעות לעבודה עצמית/מתוקשבת

1. בחרו שתי דמויות/תמונה אחת שהרשימו אתכם ביותר. נסו לתאר את המתרחש בתמונה, מה מייצגות הדמויות בה ומהו אופיין. שימו לב לתנועת הרקדנים, לתלבושות, למוזיקה ולשימוש באביזרים. תארו בכתב את הניתוח שלכם.
2. נסו להשוות את היצירה לעת הנוכחית, חוו דעתכם על היצירה בהקשר התרבותי-חברתי בישראל.

הצעות נוספות

- לאחר הצפייה וקריאת תקציר היצירה המובא כאן, ניתן להרחיב ולקרוא את המאמרים הבאים:
- כץ-זכרונ, ש' (2004). המחול בגרמניה בצל הנאציזם. פרימחול, 2, משרד החינוך, 18-23.
- רוטנברג, ה' (2014). הצביעות נמשכת: מחאה פוליטית במחול. אתר Dancevoices.

מקורות

- אברגיל, ג' (1996). לרקוד כדי לחיות. **יד ושם, 3**, עמ' 8-9.
- אוסטרובר, ח' (2009). **ללא הומור היינו מתאבדים**. ירושלים: יד ושם.
- אלדור, ג' (2002). תקווה מתוך האין - עמי ים - עמי יער. **מחול עכשיו, 8**, 20-23.
- אלדור, ג' (2006). הגירה של רעיונות - מחול גרמני בישראל - 1945-1921. בתוך: ו' בקט (עורך), **סיפורו של ציור** (עמ' 340-343). הד ארצי.
- אשל, ר' (2014). האם המריונטות של מאגי מארן הן אנחנו. **הארץ**, 15.2014. <http://www.haaretz.co.il/gallery/dance/.premium-1.2309847>
- אשל, ר' (2013). איך רוקדים שואה. **הארץ**, 29.9.2013. <http://www.haaretz.co.il/gallery/dance/.premium-1.2125913>
- אשל, ר' (2003). המרד הגדול והשיבה אל השורשים - השפעת מחול ההבעה על תיאטרון התנועה בישראל. **מחול עכשיו, 10**, 10-17.
- אשל, ר' (2002). עמי ים - עמי יער - מכליה לתחייה. **מחול עכשיו, 8**, 18-19.
- בן חביב, ל' (2006). שואה זיכרון ווידאו דאנס. **יד ושם, 42**, 6-7.
- גורן-קדמן, א' (2006). המחול העממי בישראל - שני דורות של יוצאי ארצות דוברות גרמנית. בתוך: מ' צימרמן ו' חותם (עורכים), **בין המולדות: היקים במחוזותיהם** (עמ' 194-201). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ומרכז קובנר להיסטוריה גרמנית.
- גלוק, ר' (2006). להקת המחול בת-שבע 1980-1964 סיפור אישי (עמ' 135). כרמל.
- וייס, ס' (2002). דימוי ומילה בזיכרון דברים. **מחול עכשיו, 8**, 36-39.
- כץ-זכרוני, ש' (2004). המחול בגרמניה בצל הנאציזם. **פרימחול, 2**, משרד החינוך, 18-23.
- כץ-לוריא, ת' (2009). זיכרון השואה כיצירת מחול, 6.6.2009, **המולטי יקום של אשד אלי**, <http://no666.wordpress.com/2009/06/14/%D7%96%D7%99%D7%9B%D7%A8%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%A9%D7%95%D7%90%D7%94-%D7%9B%D7%99%D7%A6%D7%99%D7%A8%D7%AA-%D7%9E%D7%97%D7%95%D7%9C>
- מילס, ד' (2009). בין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם: יחסי ישראל גרמניה בראי המחול הישראלי משנות ה-70 ועד היום. **היסטוריה ותיאוריה, 14**.
- <https://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/1252746792>
<https://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/1252746792/1253041888>
- מנור, ג' (1977). "אגדתי האגדתי. **מחול בישראל, 2**, 12-14.
- מנור, ג' (1993). לרקוד לפי החליל הנאצי. **מחול בישראל, 2**, 7-9.
- מנור, ג' (1997). מחול פוליטי. **מחול בישראל, 10**.
- מנור, ג' (עורך). (1986). **אגדתי חלוץ המחול החדש בארץ ישראל**. תל-אביב: ספריית הפועלים והספרייה למחול בישראל.
- צימרמן, מ' וחותם י' (עורכים). (2006). **בין המולדות: היקים במחוזותיהם** (עמ' 186-193). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ומרכז קובנר להיסטוריה גרמנית.
- קאופמן, ח' (1996). השואה וריקוד העם הישראלי. רוקדים, 36, 14-12.
- קווה, א' (2003). **אחוזת מחול: יהודית ארנון ולהקת המחול הקיבוצית**. תל-אביב: מורשת.
- קופלביץ, י' (קשת ישורון) (1985). המחול היהודי האומנותי של אגדתי. **מחול בישראל, 8**, 19.
- רוטנברג, ה' (2010). מאה שנה להולדתה של אנה סוקולוב-הפרק הישראלי. **מחול עכשיו, 17**, 18-23.
- רוטנברג, ה' (2014). **הצביעות נמשכת: מחאה פוליטית במחול**. אתר Dancevoices. http://www.dancevoices.com/index.php?option=com_content&view=article&id=226:2014-03-04-16-09-27&catid=26&Itemid=166&lang=he
- רוטנברג, ה' (2009). פרויקט מים - מחוות זיכרון לכבודם של ילדים יתומים שנרצחו בשואה. **מחול עכשיו, 15**, 61.
- רייך, ג' (2007). **זיכרון דברים: להקת המחול הקיבוצית**. תל-אביב: סל תרבות ארצי, משרד החינוך והתרבות,
2007. <http://www.saltarbutartzi.org.il/Index.asp?ArticleID=289&CategoryID=186&Page=1>
- Cohen, S.J. (1998). International encyclopedia of dance: a project of dance perspectives foundation (pp. 305-306, 614-615, 625-631). Oxford University Press.
- Craine, D., & Mackrell, J. (Eds.). (2004). Oxford Dictionary of Dance (pp. 214, 263). U.K.: Oxford University Press.